

**ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ХУДОЖНЬО-ПРОМИСЛОВОЇ
ОСВІТИ НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ ст. – 1939 р.)**

У статті процес становлення системи художньо-промислової освіти розглядається на прикладі Галичини, яка перебувала під сильним впливом суспільних, науково-технічних змін і загальноєвропейських мистецьких ідей та течій. Проаналізовано розвиток художньо-промислових шкіл і їх вплив на розвиток шкільництва в галузі декоративно-ужиткового мистецтва. Названо організації й об'єднання, політичних і мистецьких діячів, які внесли свій вклад у розвиток фахової ремісничої і художньо-промислової освіти.

Ключові слова: художньо-промислова освіта, ремесла, промисли, художньо-промислові школи.

The process of formation of system of industrial-artistic education is analyzed on example of Galychyna, which was under strong influence of social, scientific, technical changes and European artistic ideas and trends. The development of artistic and industrial schools and their impact on the school system in the field of arts and craft is analysed. Organizations and associations, political and artistic figures who have contributed to the development of professional craft and art and industrial education are listed in the given article.

Keywords: industrial artistic education, crafts, art-industrial school.

Для аналізу стану, в якому знаходилося традиційне декоративно-ужиткове мистецтво з другої половини ХІХ ст., необхідно представити суперечливі тенденції. Вони пов'язані передовсім з популяризацією художніх ремесел і домашніх промислів та ставленням державних органів, громадських інституцій до необхідності відродження цієї галузі народного господарства, а також його інтенсивного розвитку завдяки підготовці кваліфікованих фахівців у системі художньо-промислового шкільництва.

Зазначеною тематикою в науковому етнографічному та мистецтвознавчому аспекті займалися ряд учених, серед них: А. Будзан, Т. Бушина, Д. Гоберман, М. Грепиняк, П. Жолтовський, Р. Захарчук-Чугай, Н. Здоровега, Д. Зеленін, М. Клапчук, С. Ковалів, О. Кравець, О. Кратюк, Ю. Лащук, Г. Логвин, К. Матейко, В. Наулко, В. Овсійчук, С. Сидорович, О. Соломченко, Ф. Стеблій, О. Цегельська, М. Яновський та ін. Ці вчені-мистецтвознавці значно розширили коло знань з етнографії та народної творчості, науково висвітлили складні етносоціальні й етнокультурні процеси, здійснили порівняльний аналіз декоративно-ужиткових виробів з різних регіонів України і дали зробити глибокий ретроспективний аналіз стану художньо-промислової освіти.

Галичина, перебуваючи у складі Австро-Угорщини, першою з-поміж українських земель відчула кардинальні зміни, які несе загальноєвропейська художньо-промислова практика. Для національної культури настали сприятливі часи відродження та розвитку. У цих соціально-економічних умовах традиційне народне ремесло не могло самотужки вижити, не втративши при цьому своїх найістотніших мистецьких якостей. Необхідність симбіозу науки, техніки і традиційного мистецтва, ринкова потреба підвищення художніх й естетичних якостей промислової продукції, брак фахівців для цієї галузі стали важливими чинниками становлення вітчизняної художньо-промислової освіти.

Усвідомлення першочергової важливості художньо-промислової освіти в загальній промисловій політиці галицького краю посилювалося закордонними успіхами в цій галузі. На той час особливо популярним був досвід Франції, яка першою розпочала створення шкіл для підготовки ремісників і промисловців, що дало можливість французьким художньо-промисловим виробам домінувати на європейському ринку впродовж XVIII та XIX ст. [5, с. 34]. Вагомим був досвід Австрії та Чехії, де з другої половини XVIII ст. у межах шкільної реформи заснували інституції, що сприяли розвитку художніх ремесел і промислів.

Однак орієнтація лише на досвід художньо-промислової освіти західноєвропейських країн, де традиційні ремесла та промисли вже інтегрувалися у фабрично-заводське виробництво, щодо Галичини є дещо некоректною. Адже на її теренах традиційні ремесла та промисли продовжували функціонувати на засадах народної традиції і були реальним практичним заняттям та джерелом існування для значної частини місцевого населення. Тому однією з найважливіших проблем було заснування й інтеграція фахових шкіл у загальноєвропейський промисловий і мистецький рух.

Популярний культурологічний рух «Мистецтво та ремесло», започаткований у Західній Європі в другій половині XIX ст., швидко поширився на теренах Галичини та проявився у розробленні нових напрямів і методів діяльності різноманітних інституцій художньо-промислового вишколу, з-поміж яких: політехнічні й академічні навчальні заклади (вищі школи); промислові та ремісничі школи; художньо-промислові школи; реальні школи; фахові навчальні майстерні і лабораторії на кшталт американських «manualtrainingschools»; технологічні майстерні; доповнюючі і вечірні школи та курси; фахові товариства (мистецькі, технічні, промислові, економічні й ін.); етнографічні, промислові, мистецькі музеї та виставки; спілки й об'єднання промисловців, ремісників і митців; фахові часописи з питань промислу, технології, мистецтва; спеціалізовані видавництва; технічні, мистецькі і промислові бібліотеки та ін. Саме діяльність та взаємозв'язок цих інституцій уможливили створення умов для становлення цілісної системи вітчизняної художньо-промислової освіти.

Становлення художньо-промислових шкіл пов'язують передовсім з популяризацією на різноманітних виставках традиційних для галицького краю декоративно-ужиткових виробів. Перша така виставка промислів і рукоділля у Львові була організована 1851 р., сучасні мистецтвознавці її розглядають як важливий чинник ідентичності національного декоративно-ужиткового мистецтва [11]. Наступним кроком, завдячуючи активній діяльності громадськості, було зібрання коштів для створення Львівського міського промислового музею (1873 р.), головне завдання якого «впливати на розвиток промисловості та рукоділля у краї». З цією метою музейний комітет закупив низку експонатів на Віденських всесвітніх виставках художніх промислів (1873 р., 1874 р.). У цьому ж, 1874 році у Львові була організована виставка під назвою «Міський промисловий музей» [5, с. 72].

Галицька інтелігенція, яка активно займалася проблемами відродження та розвитку промислів і ремесел, та Львівський міський промисловий музей організували масштабну Краєву виставку домашнього промислу у Львові (1877 р.) [8]. Експоновані на цій виставці вироби з центрів народного мистецтва Галичини сприяли широкому зацікавленню суспільства, а сама ідея проведення подібних виставок відродила надії на реальну можливість подальшого розвитку художніх промислів і промислів галицького краю та заснуванню мережі художньо-промислових шкіл. Під впливом та за результатами цієї ж виставки у 1877 р. було організовано тимчасовий комітет у Справах промислу, який

об'єднував ентузіастів, любителів та знавців традиційного й сучасного декоративно-ужиткового мистецтва [1, с. 14].

У 1884 р. завдяки наполегливій ініціативі громадськості було створено «Комісію Краєву зі справ домашнього промислу». Мета комісії була сформульована у Статуті, текст якого визначав головний шлях досягнення через удосконалення та поширення професійних знань у спеціальних навчальних закладах [9]. У цей період також були актуалізовані проблеми викладання рисунку та ручної праці у звичайних загальноосвітніх школах з метою впливу на розвиток домашніх промислів [6]. Водночас, завдяки найвпливовішим постатям Галичини, зокрема за активної підтримки графа В. Дідушицького, Краєвий сейм ухвалив три нових шкільних статuti (затверджені цісарем 7 лютого 1885 р.), які передбачали викладання у доповнюючих школах, окрім загальноосвітніх предметів, також рисунку та відомостей з розвитку господарства і промислу [12].

Однак комплексний розгляд зазначених проблем уперше відбувся лише на З'їзді християнських промисловців і купців (1885 р.), де, з-поміж інших, розглядалися такі питання: «Чи продаж виробів шкіл промислових впливатиме корисно на розвій краєвого промислу?»; «Як і де належить упорядкувати виставки промислові?»; «Яким чином повинно відбуватися регулювання цін на вироби промислових шкіл?» та ін. [10].

Наприкінці 80-х рр. XIX ст. відбувається процес помітного збільшення населення у селах, містечках і містах Західної України. Зростанням кількості мешканців, значна частина яких займалася традиційними промислами, особливо відзначилися такі повітові міста, як Станіслав, Коломия, Надвірна, Калуш, Стрий, Дрогобич та ін. Ремесла, розвиток яких був зорієнтований на місцеву сировину, зокрема гончарство, ткацтво, деревообробництво, мали найбільшу популярність серед населення регіону. Ремісники, окрім офіційних відносин з місцевим міським самоуправлінням та структурами влади, створювали різні форми самоорганізації для захисту своїх прав й інтересів. Діяльність таких ремісничих об'єднань або товариств регламентувалася офіційно зареєстрованими статутами.

На початку 90-х рр. XIX ст. фахівці в галузі промислів і ремесел Галичини винесли на обговорення нагальну проблему їх подальшої популяризації та розвитку. У тогочасних часописах ця проблема розглядалася в контексті налагодження практичних дієвих зв'язків між художньо-промисловими школами та промислами за посередництва спеціалізованих спілок, торговельних і промислових товариств та ін. Вважалося, що лише за таких умов художньо-промислові школи набуватимуть суспільного значення, практичних цінностей і широкого впливу. Саме спілки та товариства у цій галузі мали б, на думку сучасників, звертати увагу шкіл на потреби у тих чи інших виробках, на характер форм, декору, стилю, модних тенденцій й ужиткових якостей, оскільки «...річ про те, очевидна, що коли яка школа буде учить удішненого промислу, то наука тої школи: теоретичною, без ширшої вартості» [14, с. 1]. Негативи такого «теоретичного» підходу до навчання аргументувалися прикладами деревообробних, гончарських і ткацьких шкіл, що діяли в Галичині. Шаблонність тогочасної системи в «науці промислу» пропонувалося здолати через заснування відповідних спілок у місцях функціонування шкіл. Водночас не рекомендувалося організовувати школи, де промисел розвивався на якісно низькому мистецькому рівні, ізольовано та без жодного зв'язку із загальною системою функціонування тієї чи іншої галузі цього промислу [14, с. 2].

У 90-х рр. XIX ст. наукові дослідження про домашні промисли українців Галичини почали з'являтися у німецькомовних виданнях (зокрема, «Allgemeine Zeitung»), котрі задля їх доведення до широкого загалу на галицьких теренах подавалися пресою у майже

дослівному перекладі українською [3]. Зокрема, даючи високу оцінку галицькому народному мистецтву, невідомий автор-чужинець наполягав на убезпеченні місцевого домашнього промислу від шаблонних впливів діючої в Західній Європі системи мистецької освіти. На думку автора, «загальноприйнята манера вишколу заведе місцевий домашній промисел на бездоріжжя, оскільки народи зі справді талантом репродукують в різних варіаціях фантазійні образи, побачені з юного віку у своєму прадавньому мистецтві» [3, с. 2].

Однією з найпотужніших організацій промислового руху в Галичині була Ліга промислової допомоги у Львові, заснована в 1903 р. Її діяльність найяскравіше характеризує організація промислових виставок, підтримка ремісників та майстрів народних промислів [4, с. 19]. Ліга промислової допомоги особливу увагу звертала на розвиток фахового навчання, що проявилось в організації Семінарії домашнього промислу (1911 р.). Для дрібних домашніх промислів у містах і селах Галичини семінарія щорічно готувала десятки інструкторів дрібного промислу, уповноважених правом заснування фахових навчально-ремісничих майстерень [7].

Особливих форм організації та підтримки домашні ремесла і промисли зазнали на початку ХХ ст., в час економічної кризи. Зазначимо, що Галичина у 1912 – 1913 рр. переживала пік фінансової кризи, банкрутство багатьох фірм, безробіття та цілковитий занепад у галузі промисловості і торгівлі. З метою відродження народних ремесел і промислів й упередження їх від занепаду українські купці, ремісники та промисловці, представництвом з усіх регіонів Галичини, на спеціально скликаних зборах обрали Промислову комісію під егідою Міщанського братства у Львові.

У період між двома світовими війнами головну ініціативу в розвитку ремесел та промислів виявляв Союз українських купців і промисловців (голова – Я. Скопляк, пізніше – Є. Думин). Польський промисел і ремісництво цього ж періоду підтримувала кооперативна організація «Закладинакладчі домових промислів». Обидві (українська і польська) організації охоплювали своєю діяльністю Львівське, Тернопільське і Станіславське воеводства, діючи аналогічно до Краєвого союзу промислового (1896), який відіграв важливу роль у розвитку домашніх ремесел і промислів [16, с. 14].

У господарському житті Європи міжвоєнного двадцятиліття тогочасні діячі українського руху підтримки ремесел і промислів спостерігали цікаве явище: велика фабрична промисловість під впливом економічної кризи, масово банкрутувала, натомість дрібні промислові підприємства, передовсім домашні промисли, своєю життєдайною силою звертали на себе увагу економічних кіл усієї Європи. Відомі економісти того часу вважали масового дрібного «продуцента-ремісника як безумовно найздоровішу основу господарського життя» [16, с. 15].

Аналогічна ситуація спостерігалася й у Галичині, де опіка над ремеслом у формі допомоги кредитами чи надання різних преференцій, стала життєво необхідною, адже була зумовлена необізнаністю ремісників з потребами й уподобаннями навіть місцевих ринків, неспроможністю бути одночасно виробниками (продуцентами) і купцями. Саме тому аналітики розвитку вітчизняної промисловості 20 – 30-х рр. ХХ ст. закликали до відтворення історично усталених форм ремісничої самоорганізації: «Справа, яку ми порушили, не може кінчитися газетними статтями. Є конечне, щоби домашній промисел заінтересував ціле громадянство, щоби за словами прийшли діла. Треба щоби постала у нас окрема організація для пропаганди і розбудови цього промислу, який уже в минулому столітті грав у нашому господарському житті дуже поважну роль» [16, с. 15].

Поради, які пропонувалися для оздоровлення народних промислів в умовах всесвітньої економічної кризи, зводилися до констатації причин та заходів щодо їх

подолання. Критичний стан спричиняли надмірна кількість податків, бідність більшості соціальних верств, неспроможних купувати дорогий товар, некваліфіковані кадри, задіяні у промислах тощо. Вирішення цих та інших проблем вбачалося у створенні спільної сильної організації на противагу самостійній розрізненій діяльності, хаотична природа якої «ніколи не приводить до мети» [3, с. 4].

Таким чином, у розвитку народних промислів Галичини (а звідси й художньо-промислових шкіл) знайшли відображення соціально-економічні, політичні і культурні зміни, властиві цьому регіону України. Ознайомившись з вище наведеними фактами, маємо можливість дати оцінку ситуації, яка складалася у структурі народних ремесел і промислів Галичини, виділити й узагальнити головні причини, що викликали необхідність підтримки цих організаційно-виробничих форм, зокрема, завдяки створенню системи художньо-промислового шкільництва.

Посилена увага до розвитку художніх ремесел і промислів, процес зародження діяльності, спрямованої на захист і підтримку кустарного виробництва були закономірними явищами для цього періоду, зумовленими економічним та культурним розвитком етносу у межах різних державних формацій на території західноукраїнських земель.

Діяльність, спрямована на підтримку народних ремесел і промислів, здійснювалася завдяки заходам, організованим шанувальниками народного мистецтва, промисловцями та мистецькою інтелігенцією, що уможливило якісний рівень розвитку традиційних промислів і дозволило на практиці поставити народне мистецтво у ранг вагомих соціокультурних явищ життя суспільства. Цьому сприяли спроби вирішення актуальних проблем загальноєвропейського руху в галузі мистецтв та ремесел, який ствердив філософсько-естетичну концепцію подальшого розвитку промислового мистецтва крізь призму народної творчості. Культурні і мистецькі проблеми були суголосними з втілюваними в життя державними й економічними програмами, дія яких була спрямована на створення конкурентоспроможної художньої промисловості з опертям на традиційне кустарне виробництво.

Організаційні процеси у народних ремеслах і промислах також зумовлювалися стихійним характером торгівлі, який гальмував їх розвиток та негативно впливав на художньо-естетичний рівень продукції, що визначило необхідність створення на культурних та наукових засадах системи збуту декоративно-ужиткових виробів, їх масового поширення та популяризації. Зростала роль фахово-галузових спілок, торговельних і промислових товариств як необхідних з'єднувальних ланок між діяльністю художньо-промислових шкіл та галузевим розвитком народних ремесел і промислів загалом. Координаційна роль такого типу організацій ставила діяльність художньо-промислових шкіл на тверду практичну основу, від них значною мірою залежали умови матеріальної організації навчання, долалися негативи суто теоретичного підходу до навчального процесу.

Ставка на товариства і спілки, надання їм переваги стосовно державної організації художньо-промислового навчання мала низку причин соціально-політичного характеру. В умовах відсутності власного національного державного утворення товариства і спілки, виконуючи гасло «свій до свого по своє», заклали підвалини справді народного господарства і культури, невіддільною складовою яких були ремесла і промисли. З-поміж основних громадських інституцій, головним завданням яких було відродження і розвиток народних ремесел і промислів, а також підтримка фахової освіти для цієї культурно-виробничої галузі, варто виокремити такі: 1) Гуцульська промислова спілка в Коломиї (1888 р.); 2) «Народний базар» у Станіславові (1887 р.); 3) Товариство народних спілок в

Коломиї (1891 р.); 4) Краєвий союз промисловий у Львові (1896 р.); 5) Політехнічне товариство у Львові (1862 р.); 6) Товариство руських ремісників «Зоря» (1883 рр.); 7) Товариство «Труд» (1900 р.); 8) Товариство «Сокільський базар» (1904 р.); 9) Українське технічне товариство (1913 р.); 10) Ліга промислової допомоги у Львові (1909 р.); 11) Краєвий патронат рукоділля і дрібного промислу (1911 р.); 12) Кооператив «Гуцульщина» в Косові (1881 р.); 13) Кооператив «Народна торгівля» у Львові (1883 р.); 14) Кооператив «Українське народне мистецтво» у Львові (1922 р.) та ін.

Серед вище зазначених громадських інститутів найдієвішим в організації фахової освіти для різних художньо-промислових галузей було товариство «Зоря», до якого вступала значна кількість випускників та учнів художньо-промислових шкіл, навчальних майстерень та промислових бурс. Постійною формою діяльності товариства було надання консультацій, порад та реальної матеріальної підтримки молоді у справах художнього промислу. Початковий склад товариства – 34 особи, розташовувався у Народному домі у Львові, пізніше товариство «Зоря» розширилося як у кількісному, так і в географічному вимірі, організовуючи філії на всій території Галичини, зокрема, у Перемишлі, Тернополі, Дрогобичі, Стрию, Самборі та ін. Це мало важливе значення для координації освітніх і організаційних дій між провінційними містечками та Львовом. Товариство «Зоря» об'єднувало шевців, керамістів, столярів, слюсарів, кравців, ковалів, лакувальників, кімнатних малярів, мулярів, літографів та представників інших професій.

Почесними членами товариства «Зоря» були відомі громадські діячі: В. Нагірний, Ю. Романчук, П. Огоновський, д-р К. Левицький, Н. Вахнянин, М. Полянський, д-р К. Сушкевич, ректор О. Бачинський та ін. Невід'ємною складовою Товариства був жіночий комітет, який опікувався добробутом, духовним рівнем, освітою та професійним працевлаштуванням народних майстрів. Понад півстоліття товариство «Зоря» виступало гарантом збереження багатьох напрямів ремісництва в Галичині.

Щодо взаємозв'язків фахового шкільництва та розвитку народних промислів найбільшою заслугою товариства «Зоря» стало заснування у Львові Руської бурси промислової та ремісничої (1898 р.) на честь п'ятдесятилітнього ювілею скасування кріпацтва [18, с. 46]. На початку заснування в бурсі навчалися 6 хлопців, які одночасно відвідували Львівську художньо-промислову школу та майстерні львівських ремісників. За декілька років число учнів бурси збільшилося до сорока осіб. Стимулювання інтересу галичан до ремесел і промислів стало основною метою діяльності цього фахового навчального закладу [18].

На початку ХХ ст. товариство «Труд» також спромоглося заснувати бурсу, яка здійснювала підготовку фахівців з шиття, крою, гаптів (вишивки) головних уборів та платних тримісячних курсів крою і шиття одягу. Керувала навчальним закладом Марія Грен, яка за підтримки товариства у 1902 р. закінчила курс крою і шиття у Віденській фаховій школі [18]. Крім бурси, «Труд» відкрив вечірню доповнюючу промислову школу з двома фаховими класами, де викладали рисунок, шиття, кравецтво, товарознавство та інші навчальні дисципліни.

Після Першої світової війни за прикладом товариства «Труд» фахові курси відкривали такі громадські організації, як «Союз українок», «Ревізійний союз», «Сільський господар», «Рідна школа» у містах і селах Галичини, зокрема Коломиї, Перемишлі, Станіславі, Стрию, Підгайцях, Тернополі, Рогатині, Глинянах, Зборові, Сокалі, Снятині, Ходорові та ін. [18].

Чітко виражена спрямованість на розвиток народних ремесел і промислів була притаманна торговельно-промислому товариству «Сокільський базар». Заснований в 1904 р. як магазин, «Сокільський Базар» вже у 1907 р. набуває статусу зареєстрованого

товариства [17]. Функції товариства полягали в розвитку української комерції, підтримці народних ремесел і промислів, захисті їх від спекулянтів, співпраці з подібним товариством «Сокіл». Значну організаційну роботу «Сокільський базар» здійснював у царині видавництва літератури, зокрема, мистецтвознавчої, вважаючи, що в «... характері і мотивах українських, ... дає світові пізнати українську красу і поезію, яка міститься у народній орнаментіці і в його продукції» [17, с. 1].

Отже, розвиток художньо-промислових шкіл важливо розглядати у контексті функціонування домашніх (народних) промислів і ремесел та їх підтримки різноманітними громадськими організаціями. Зростаюче зацікавлення суспільства ремеслами і промислами та готовність сприяти їх розвитку на наукових засадах спричинило появу низки нових спеціалізованих товариств і організацій, які популяризували відповідну інформацію та знання. Сама здатність населення до активного сприйняття проблем розвитку промислів трактувалася як цінний і водночас важкий чинник їх існування, який потребує окремої організації. Історично випробувані форми опіки над народними промислами й ремеслами з боку ремісничих самоорганізацій та громадсько-культурних товариств незмінно існували й успішно діяли з середини XIX ст. аж до 1939 р. включно. Незмінною ланкою в системі функціонування цих форм самоорганізації була фахова реміснича й художньо-промислова освіта.

ДЖЕРЕЛА

1. Galicyjski przemysł domowy na wystawie Wiedeńskiej 1890 (Odbitka z «Przeglądu»). – Lwów, 1890. – 16 s.
2. Hauswalde. Wykształcenie Przemysłowe w Galicji // Odbudowa Kraju. – Kraków, 1918. – R.II. – № 1. – S. 23–24.
3. Jak Uzdrowić Nasz Przemysł Stolarski? // Meblostyl. – Krakow, 1934. – Rok 1. – № 2. – S. 4.
4. Ludowy przemysł artystyczny w Polsce // Sztuka i Praca. – 30. XII.1928. – S. 16–21.
5. Odżywolski S. Rzut oka na rozwój szkolnictwa premy słowego w Austrii z uwzględnieniem stosunków Galicyi // Czas, 1885. – № 12. – S. 34–37.
6. Praceu czniówob owiązkowe. Rysunki // Sprawozdanie z Wystawy rolniczej i przemy słowejwe Lwowie 1877 r. – Lwów, 1886. – S. 72 – 76; 115–119.
7. Sprawozdanie „Ligipomocy przemy słowej”. – Lwow, 1914. – S. 111.
8. Sztukanaw ystawie Lwow skiej w r. 1877. Wystawa Krajowa rolnicza i przemysłowa. Organ Komitetuw ystawy. – Lwów, 1877. – № 24. – S. 2–4.
9. Wdowiszewski I. Wiadomości z zakresu przemy słubudowlanego, architektury, przemysłu artystycznego // Czasopismo Techniczne. – 1887. – № 4. – S. 42–46.
10. З'їзд християнських промисловців і купців // Діло. – 1865. – Ч. 215.
11. Король С. Виставка промислів і рукоділля 1851 р. у Львові як чинник ідентичності львівської школи декоративно-прикладного мистецтва / С. Король // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – ХДАДМ, 2008. – № 7. – С. 93–100.
12. Нові уставы школьні // Батьковщина. – 1885. – Ч. 9. – С. 67–68.
13. Промисел домашній на Русі // Діло. – 1891. – Ч. 77. – С. 1 – 2.
14. Промисел і школи промислові // Народна Часопись. – 1891. – Ч. 114. – С. 1–2.
15. Скрипник Г. Етнографічні музеї України / Г. Скрипник. – К. : Наукова думка, 1989. – 299 с.
16. Творидло М. Домашній промисел і купецтво / М. Творидло // Торговля і промисл. – Львів, 1934. – Ч.1. – С. 13–16.

17. Товариство торгівельно-промислове «Сокільський Базар» // Календар «Просвіти». – 1909. – С. 1.

18. Шмагало Р. Т. Мистецька освіта в Україні середини ХІХ – середини ХХ ст.: структурування, методологія, художні позиції: [монографія] / Р. Т. Шмагало. – Львів: Українські технології, 2005. – 528 с.

Рецензент: д. пед. н., проф. Дороніна Т.О.